

TÖRTÉNETI
ANTROPOLÓGIA

AZ 1983. ÁPRILIS 18–19-ÉN TARTOTT
TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAI

BUDAPEST · 1984

A BAROKK KORI SZENTTISZTELET RÉTEGEI

A szentek tiszteletének barokk kori szakaszáról a mostoha középkori forrásadottságokkal szemben rendkívül sokrétű forrásanyag áll a magyar kutatás rendelkezésére. Ennek a forrásanyag-nak a különböző szempontu vizsgálata kisebb-nagyobb rendszerességgel évtizedek óta folyik. Ezek az elemzések azonban csak ritkán lépnek túl a kultusz formáinak rekonstrukcióján, s jó-részt hiányzik belőlük annak a társadalmi környezetnek a bemutatása, amelyben a szentkultusz lezajlott. A kevés kivétel kö-zül ki kell emelnünk BÁLINT Sándor háromkötetes munkáját, amely a magyarországi szenttiszteletet európai kultusztörténeti folya-matokba ágyazva elsőnek tekinti át összefüggően. /BÁLINT Sándor 1973, 1977/. S noha BÁLINT Sándor rendszerező elvül az egyes szentek tiszteletére vonatkozó forrásanyag naptári csoportosi-tását választotta, munkájából gyakran már a szentkultusz össze-függő tér- és időbeli hullámai, történeti és társadalmi kapcso-latai, funkcionális rétegei is kiolvashatók. A feltárt jelentős adatmennyiség, s elsősorban maga BÁLINT Sándor adta a közvetlen ösztönzést az általa megkezdett munka folytatására.

Problémafelvetésünkben elsősorban arra törekszünk, hogy az adott korszakban megközelítsük a különböző társadalmi rétegek szentkultusszal kapcsolatos gondolkodásának és magatartásának jellegzetességeit. A szentek tiszteletükkel együtt ebben a meg-világításban mintegy forrásként szolgálnak ahhoz, hogy segítség-ükkel jobban megismerjük a kulturális kapcsolatok és hatások történeti alakulását és az azt mozgató erőket. Látni fogjuk, milyen különböző körülményeknek kell összetalálkozniuk ahhoz, hogy egy szent tisztelete kilépjen a kultuszterjesztő rétegek szűk köréből és szélesebb tért hódítson magának. Megfigyelhet-jük majd, hogy a kultuszok földrajzi elterjedése milyen módon függ össze az adott terület társadalmi feltételeinek és kulturá-lis kapcsolatainak alakulásával, kulturföldrajzi helyzetével, s mindezek hogyan engednek következtetni bizonyos politikai és kulturális események jelentőségére. Szólni fogunk arról is, mi-lyen tényezők játszottak közre abban, hogy a szentkultusz terén

a laikus elképzelések, valamint a hivatalos egyházi felfogás és intézményes keretek között már a középkorban megkezdődő lassu eltávolodás a barokkban valóságos szakadékká mélyül. A kultusz megnyilvánulásai mellett megkülönböztetett figyelmet fordítunk a kultusz elterjedésének okaira, közvetítőire és befogadására, hogy ezáltal megközelíthessük a különböző társadalmi rétegek szentekkel kapcsolatos elképzeléseit, valamint azokat a funkciókat, amelyeket a szentek tisztelete az egyes rétegekben betöltött. Így válik lehetővé a szentkultusz történeti és társadalmi rétegződésének, a kultusz által hordozott eszmei tartalmaknak és korabeli igényeknek a feltárása és értelmezése.

A barokk kori fejlődés előtt röviden utalnunk kell a középkor végi előzményekre. A XV-XVI. században a gazdasági és a társadalmi életben a kultúra egész területén bekövetkezett differenciálódás jól párhuzamba állítható a szentek tiszteletének fokozódó specializálódásával. A jelentős társadalmi mobilitás lehetőséget adott arra, hogy a különböző rétegek érintkezésbe lépjenek egymás vallási ideáljaival. A kultuszok hordozói nem váltak szét élesen egymástól, egy-egy szent tiszteletében rendszerint egyszerre több társadalmi réteg is részt vett.

A korábbinál szélesebb társadalmi rétegek kerültek kapcsolatba a szentekkel: a kultuszhozó rétegek között az egyház, a királyi udvar és a nagybirtokosok mellett megjelent a számottevő politikai, gazdasági és kulturális szerephez jutott jómódu polgárság is. Amikor a polgárság tagjai megtalálták a kapcsolódási pontot saját élethelyzetük, személyes élményviláguk és a szentek képviselte ideál között, a szentekhez fűződő viszony bensőségesebbé, közvetlenebbé és személyesebbé vált. Megvolt a lehetőség arra, hogy a szentek a vallási külső alatt egyre inkább az egyéni törekvések és közösségi érdekek eszmei szolgálóivá legyenek. Ez mindenekelőtt a speciális patronátusok számának ugrásszerű megnövekedésében és a szentekkel fenntartott kapcsolatok rituális formáinak meggazdagodásában tükröződött. A szentekkel szembeni elvárások differenciálódásával egyidőben a középkor végén megjelentek a vallásos tapasztalat új formái is, amelyek új kifejezési lehetőségeket kerestek maguknak. Ezek az új formák nemegyszer veszélyeztetni látszottak a már túlhaladottnak ítélt vallásos és társadalmi intézményeket, erősítették

azok irrelevanciáját. Ez arra utal, hogy az új szükségletek kielégítésére alkalmas, az új ismeretekhez és életformákhoz alkalmazkodó egyre szétágazóbb szentkultusz fontos szerephez jutott az egyház és az állam hatáskörének kiterjesztésében a társadalom életének különböző területeire. Így a szentek tisztelete a hatalom gyakorlásának és legitimációjának, a középkor végi regeneráló törekvésnek egy formájává is vált, amely nagymértékben hozzájárult a társadalmi és az egyházi stabilitás megőrzéséhez.

A XVII-XVIII. századot mélyreható eszmei, politikai, gazdasági és társadalmi változások választják el a megelőző korszaktól, amelyek a szentkultusz történetében is új fejezetet nyitnak. A XVII. századi Magyarország két alapvető problémája a török elleni küzdelem és az ellenreformáció volt, ez a kettős harc több szenttípus /nemzeti szentek, katakombaszentek, a jezsuita rendi szentek közül Ignác/ tiszteletében jelentkezik, s meghatározó lett a barokk kori szentkultusz kezdeteire. A törökellenes vonás a kultuszban a XVII. század közepén jelenik meg, amikor a török már több mint egy évszázada uralma alatt tartotta az ország nagyjából egyharmadát, s szinte állandó harcban állt a magyar királyság megmaradt részével. E viszonylag késői jelentkezés okát nem magában a török elleni küzdelemben kell keresni, hanem sokkal inkább a barokk kultúra megkésett kialakulásában, amelyben a hősi eszmények keresése oly fontos szerepet játszik. Másrészt figyelembe kell venni azt is, hogy a török hatalom a század közepén indította meg egyre sűrűbben ismétlődő támadásait, s ezzel a védekező, néha ellentámadásokat indító főurakra egyre nagyobb nyomás nehezedett. A bécsi udvar ekkor még nem segítette ezt a harcot, sőt az ellentámadásokat is tiltotta. És mivel a szentkultusz törökellenes vonása aktív harcot, azaz a bécsi udvar törekvéseivel éppen ellentétes programot jelentett, egyuttal Habsburg-ellenes tendenciát is hordozott, s ezzel már jelzi azt a más forrásokból is ismert folyamatot, melynek során a korábban Habsburg-hű magyar főurak a török elleni harc eltérő megítélése miatt szembefordultak a bécsi udvarral /GALAVICS Géza 1975. 234-277./.

A törökellenes vonással csaknem egyidőben tűnik föl a szentkultuszban a kor másik meghatározó tényezője, az ellenreformáció. Az 1670-es, 1680-as évek a magyarországi ellenrefor-

máció legaktívabb periódusát jelentik, amikor a katolikus egyház jelentős szerepet szánt a szentek kultuszának. Az ellenreformáció célkitűzéseit legkövetkezetesebben képviselő jezsuita rend ezt a szemléletet is magáénak vallotta. Ezért voltak az új feladatot szolgáló régi és az új szentek tiszteletének egyik legjelentősebb pártfogói a jezsuiták. Innen érthető, hogy a barokk kori fejlődés első, viszonylag gyorsan lezajlott szakasza, a jezsuita barokk elterjedése a XVII. század első felében a szentkultusz terén egy hosszantartó, a XVII. század második, sőt a XVIII. század első felére is átnyúló folyamatként jelentkezik.

A szenttisztelet törökellenes vonása először a törökkel határos területeken, a Dunántul Ausztriával szomszédos részén jelentkezett, az ellenreformációs vonás pedig a reformációtól leginkább érintett királyi és erdélyi országrészekben figyelhető meg elsősorban. Ez arra utal, hogy az ország három részre szakadása, az ezt követő társadalmi változások és a reformáció következtében a szentkultusz belső szerkezete átalakult, s jelentős időbeli, térbeli, tartalmi, formai és intenzitásbeli eltérések jöttek benne létre. Azokon a területeken, ahol a török pusztítás nem érezte olyan erőteljesen hatását, illetve amelyek megszakítás nélkül katolikusok maradtak /Somogy, Szeged, Gyöngyös, csiki székelyek/, a középkori kultusz töretlenül tovább virágzott, s a tridentinai zsinat hatása csak jóval később, közvetve érvényesült /BÁLINT Sándor 1976. 85./. Itt a szentkultusznak számos archaikus vonása maradt fenn, s a barokk új szentjei korai jelentkezésük ellenére csak nehezen hódítottak tért maguknak. Másrészt azokon a területeken, ahol a török hódoltság illetve a reformáció megszakította a kultusz folytonosságát, s a török kiűzése után és az ellenreformációval új élet kezdődött, az új szentek kultusza a többi országrészhez viszonyítva többnyire megkésve jelentkezett ugyan, de aztán viszonylag könnyen kiszorította a régi kultuszokat.

A szentkultusz dinamikájának átalakulását a legközvetlenebbül néhány, már a középkorban is ismert szent tiszteletének példáján szemlélhetjük. Elsősorban a hagyomány folytonosságának a török hódoltságra és a reformációra visszavezethető megszakadásával magyarázható, hogy több szent tisztelete a barokk idők-

ben nem éledt ujja, esetenként pedig csak szórványos kultusznyomokat találunk /Wolfgang, Ilona, Bereck, Hedvig, Becket Tamás/. Néhány szent tiszteletének hanyatlásához hozzájárult a kultuszhozordozó társadalmi réteg helyzetének megváltozása, gyöngülése. Ez utóbbira jó példa az elsősorban a Rajna- és a Maasvidékről jött, időközben asszimilálódott középkori telepések által közvetített szentek kultuszának nagy része /Szervácus, Lambert, Kerény, Egyed/. Számos, a középkorban széles körben tisztelt szent ugyancsak aktualitását veszti: ezek patronátusainak egy részét más szentek veszik át, aminek következtében a szent korábbi funkciói kisebb-nagyobb mértékben korlátozódnak. A kultuszáttétel oka itt részint már ismert szentek tiszteletének fokozott mértékű előtérbe kerülése, részint pedig több új, eddig ismeretlen szent kultuszának jelentkezése /Antiochiai Margit - Anna, Miklós, - Nepomuki Szt. János, István vértanu - Szt. István király, Remete Szt. Antal - Pádúai Szt. Antal, Elek - Imre és Alajos, Ágota - Flórián/. A kultusz dinamikájának alakulását jól mutatja néhány már a középkorban is ismert szent /pl. Anna/ tiszteletének barokk kori kiteljesedése, amire egyrészt az új áhitatformák kialakulása, másrészt az új kultuszhozordozó rétegek vallási igényeinek megnövekedése szolgál magyarázattal. Hozzá kell még ehhez vennünk a barokk gondolkodás gazdag variációs képességét is, amely a szentek attribútumaiból számos új patronátus kialakulását tette lehetővé.

A barokk kori szenttisztelet dinamikájának további mozzanata a kultusz hivatalos /egyházi/ és nem hivatalos /laikus/ rétegének fokozódó elkülönülése. A kultusz nem hivatalos megnyilvánulásai elsősorban ott ragadhatók meg, ahol eltérnek az egyházi felfogástól vagy ellentmondanak annak /Dömötör, Aprószentek, Háromkirályok, György, Keresztelő Szt. János, Luca, Péter/. Ez az elkülönülési folyamat a középkor végi kezdetek után a tridenti zsinat következtében a barokkban egyre erőteljesebbé válik, s a tridenti zsinat elképzeléseit széles körben valójában először megvalósító felvilágosult jozefinista pasztorációs gyakorlat határása a XIX. század első felében teljesedik ki. Az elkülönülés magyarázata részint a szentek tiszteletéről alkotott egyházi felfogás, részint pedig a laikus szükségletek

gyökeres megváltozásában rejlik. Az egyházi gyakorlatból kiszorult, a liturgikus gyökerektől függetlenné vált vagy spontán módon keletkezett nem hivatalos kultuszformák úgy is felfoghatók, mint sorozatos kísérlet a szentek alakjának megértésére és közvetlenebbé tételére, ami aztán egyházi oldalról változó intenzitású ellenreakciót vált ki. A "profán"-nak tartott elemek száműzése a hivatalos kultuszból azonban rendszerint nem jelenti a kultusz teljes eltűnését: a szent tisztelete akkor is tovább élhet, ha a kultusz egyházi támogatása időközben csökken vagy csupán a hivatalos részmozzanatokra terjed ki. Ezekben az esetekben fokozott mértékben kell számolnunk a lehetőséggel, hogy a szent XIX-XX. századi "népi" tisztelete jobban tükrözi a kultusz korábbi állapotát, mint a hivatalos egyházi kultuszformák elterjedése.

A barokk kori szentisztelet kezdeteinek két legjelentősebb mozzanata, a törökellenes harc és az ellenreformáció a XVIII. századra veszt jelentőségéből. Ezzel párhuzamosan erősödik az uralkodó társadalmi rétegek - a dinasztia, az arisztokrácia és az egyházi klérus - irányító hatása, de előtérbe kerül az alsóbb társadalmi csoportokhoz kötődő szentek kultusza is. A kultusz társadalmi bázisának rétegekre bontása lehetővé teszi annak megállapítását, hogy a különböző rétegek milyen szerepet játszottak a szentisztelet alakulásában. Itt külön figyelmet kell fordítanunk a kultusz terjesztésére és befogadására, a két folyamat szétválására és összekapcsolódására, a kultusz propagandájának a különböző társadalmi rétegekben keletkezett visszhangjára. Először azokról a szentekről szólnunk, akiknek tisztelete a kultusz propagálásán keresztül ragadható meg elsősorban, majd azokat vesszük sorra, akiknek tisztelete a kultusz befogadása révén jellemezhető. Ez a felosztás jól tükrözi a barokk kori társadalom alapvető kettéosztottságát aktív és passzív társadalmi rétegekre, még ha ennek az aktivitásnak illetve passzivitásnak a mértéke az egyes rétegek között és időben jelentősen eltér is egymástól.

A középkor végi viszonylagos hanyatlás után a XVII-XVIII. században a dinasztia, az arisztokrácia és a klérus együttes törekvéseinek eredményeként virágzik fel a nemzeti szentek /István, Imre, László, valamint a barokk nemzetfelfogása értel-

mében ugyancsak ide tartozó Márton, Adalbert és Gellért/ tisztelete. A kultuszban több réteg rakódik egymásra, s ezek a rétegek a vizsgált időszakon belül is változáson mennek át. A nemzeti szentek példáján megfigyelhető a kultusz összekapcsolódása a nemzeti történelemmel, melynek során a szentek a Regnum Marianum koncepcióval összefonódva szervesen beépülnek előbb a törökellenes és ellenreformációs, majd a nemzeti-dinasztikus eszmébe. A XVIII. század végén a kultuszban jelentkezik a burkolt dinasztia-ellenesség, a Habsburgok magyarországi uralmának törvénytelen voltáról alkotott felfogás kifejezése.

A nemzeti szentek tiszteletének támogatása mellett a Habsburg-dinasztia jelentős figyelmet fordított saját szentjei kultuszának terjesztésére is /József, Lipót, Avianói Márk, Nepomuki Szt. János, Nagy Szt. Teréz, Borromei Károly/. A dinasztia a középkori uralkodóházakhoz hasonlóan igényt tartott a vallásos tiszteletre, amelyben az apostoli királyság gondolata és a Habsburg-ház fokozatosan összeolvadt egymással. Jól mutatja ezt a folyamatot a nemzeti szenteknek és a dinasztia szentjeinek együttes szerepeltetése a barokk ikonográfiában. Így ezeknek a kultuszában az uralkodói reprezentáción kívül nemcsak az egyházi ügyekbe való állami beavatkozás gondolata tükröződik, hanem a kultusz mintegy alátámasztását adja a tekintélyvel felépülő vallásos tartalmú államfogalomnak is. Másfelől az egyház közvetítő tevékenysége a dinasztia szentjeinek kultuszában rávilágít arra, hogy a vizsgált időszakban az egyház mint a felvilágosult államkormányzat egyik végrehajtó szerve és eszköze is funkcionált /MEZLER-ANDELBERG 1979. 47-49./.

A dinasztiaéhoz hasonlóan az arisztokráciának is megvannak a saját szentjei és kultuszformái, amelyek a főuri vallásosságra jellemzőek elsősorban. Közöttük már a középkorban is tisztelt szenteket /Hubert, Zsigmond, Krisztina, Móric, Ákos, Walburga/ éppúgy megtalálunk, mint először csak a barokkban megismerteket /Peregrinus, Tekla, Genováva, Judás Tádé/. A főnemesség aktív hozzájárulása a szentkultuszhoz a XVII. században mondható jelentősebbnek, alkotó részvétele a kultusz terjesztésében a XVIII. században ennél lényegesen kisebb. Ez a változás összefüggésben áll azzal a XVIII. század elején induló átalakulással, melynek során a magyar főnemesség kezd a bécsi arisztok-

ráciához idomulni. Innen érthető, hogy kultuszterjesztő tevékenysége ekkor elsősorban a bécsi kultuszáramlatok /családi védőszentek, az uralkodóház védőszentjei/ átvételére korlátozódik, s csak ritkán lel nagyobb visszhangra a szélesebb társadalmi rétegek körében.

A barokk kori szentkultusz történetében kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk a világi és különösen a szerzetesi klérusnak, mivel minden kétséget kizáróan az ő kultuszterjesztő tevékenységük volt a legnagyobb hatása. A tridenti zsinat intézkedéseinek érvényre juttatásán elsősorban a világi klérus fáradozott, s e törekvések hatása a szentkultuszra jelentősnek mondható /Ágoston, Ambrus, Jeromos, Ábrahám, Dizmász, Mária Magdolna, Mindenszentek/. A szerzetesrendek közül a ferencesek jórészt az alsóbb néprétegek között pasztoráltak, s így azoknak a szenteknek a kultuszát pártfogolták, amelyek hozzájuk álltak közelebb /Pádúai Szt. Antal, Assisi Szt. Ferenc, Erzsébet/. A jezsuita rend főként a nemesség és a városi polgárság körében fejtegette ki munkáját: a rendi szentek /Loyolai Szt. Ignác, Xavéri Szt. Ferenc, Gonzága Szt. Alajos/ tiszteletének szorgalmazásán kívül ők a Regnum Marianum-eszme kidolgozói és érvényre juttatói, s terjesztik több új barokk szent /Kosztka Szaniszló, Ivó/ kultuszát is. A többi szerzetesrend jórészt saját rendi szentjei kultuszának terjesztésén fáradozott, ezek a kísérletek azonban kevés kivételtől eltekintve megmaradtak az adott rend keretei között.

Itt kell szólnunk a barokk kori szenttisztelet egyik tipikus megnyilvánulásáról, a katakombaszenteknek a világi papság és a szerzetesrendek együttes törekvése eredményeként terjedő tiszteletéről. A kultusz jó példával szolgál a korábban ismeretlen szentek tiszteletének ereklyéjük révén történő meghonosítására, a szentkultusz külső irányítottságára illetve irányíthatóságára /ACHERMANN 1979. 295-297./. A katakombaszentek tisztelete paradigmaticusnak látszik más egyházi áhitatformák történeti alakulására is: példáján a kultusz különböző fázisai a terjesztéstől a meggyökerezésen át az elhalásig lépésről lépésre nyomon követhetők. Csaknem mindig megragadhatjuk a kultusz terjedését közvetlenül szorgalmazó tényezőt, az esetek döntő többségében egyházi /főpapi és szerzetesi/, néhány alkalommal pedig

világi /kegyuri/ intenciót, amelyre aztán a kultusz további megnyilvánulásait visszavezethetjük. A kultuszáramlat a XVII. század második felétől a XIX. század közepéig tart, fénykora a XVIII. század második felére esik. A XVII. század második felében a kultusz törökellenes vonása az erőteljesebb, a XVIII. században megerősödik és fokozatosan előtérbe kerül a katakombaszentek presztizs-növelő, reprezentatív funkciója. Az ereklyék Rómából történő megszerzésének célja ekkor részben egy-egy már kialakult kultushely hirnevének föllendítése, egy új templom vagy egy új egyházmegye szakrális tekintélyének emelése, a "sanctitas loci" erősítése. Másrészt ekkor a kultusz gyakran kapcsolódik össze Mária illetve a magyar szentek tiszteletével, ami arra utal, hogy a kultusz összefüggésben áll a reformáció utáni idők rekatolizációs törekvésével. Több utalást találunk arra is, hogy a kultusz szorgalmazásának célja a nemzetiségek összekapcsolása, a különböző nyelvek beszélőinek egy azelőtt mindannyiuk által ismeretlen, most azonban már mindannyiuk részéről ismert szent kultuszában történő egyesítése. A kultusz terjesztésének fontos része az ereklye ünnepélyes körülmények között végbemenő translációja, majd az ezt követő időszakban a translációs emlékünnepek megtartása. A kultusz befogadásának legjellemzőbb vonása, hogy az mindig megmarad a helyi tisztelet, egy jól körülhatárolható terület keretei között, és soha nem lépi át egy egyházmegye, egy kegyhely vagy egy templom vonzáskörének határait. A kultusz tényleges befogadását mutatják a katakombaszentek "népi" funkciói: a szentek csodatévőként és névpatrónusként való tisztelete. A kultusz jellemző vonása az is, hogy a katakombaszenteknek nem alakultak ki speciális patronátusaik, ezek a szentek nem illeszkedtek be a barokk kori szent-tiszteletben tovább zajló specializálódási folyamatba. A liturgikus tisztelet helyi jellege mellett ez is nagymértékben közrejátszott abban, hogy egyrészt a katakombaszentek nem tudtak szert tenni országos jelentőségre, másrészt hogy a kultusz nagy tömegeket megmozgató, a kezdeti gyors fellendülést szorgalmazó tényezőinek megszűnése csaknem minden esetben együtt járt magának a kultusznak a hanyatlásával illetve eltűnésével. A kultusz háttérbe szorulásához hozzájárult az is, hogy a többi szenttől eltérően a katakombaszenteknek nem volt legendájuk, a róluk al-

kotott kép a személyes jegyek hiányában jórészt csupán általánosságokat tartalmazott. Mindehhez járult a XVIII-XIX. század fordulóján erősödő kétely a szentek csodatévő erejében, ami az ereklyetiszteletet érintő kritika felerősödésével és a XIX. századi új kultuszáramlatok feltünésével együtt a szentekhez fűződő viszony megváltozását, a katakombaszenteknek a kultuszból való fokozatos kiszorulását eredményezte.

Mindez jól mutatja, hogy a barokk kori szenttisztelet egyik fő társadalmi bázisát az uralkodó rétegek és az egyház képviselői jelentik. A szélesebb társadalmi rétegek /polgárság, parasztság/ körében elsősorban azoknak a szenteknek a kultuszát lehet megtalálni, akik valamiképpen mind az élet egzisztenciális helyzeteihez kapcsolódnak. Noha a különböző halál- /Mihály, Rafael, Borbála/ és betegségpatronusok /János apostol, Kozma és Damján, Ottilia, Dénes, Balázs/, valamint az időjárás- /Orbán, Medárd, Donát, Illés, Bertalan, János és Pál, Izidor, Vencel, Márk/ és jószágpatronusok /Lénárd, Vendel/ tisztelete az arisztokráciától a parasztságig minden társadalmi rétegben kimutatható, a legelterjedtebb mégis a parasztság és a polgárság körében volt, mivel ők álltak a legközvetlenebb kapcsolatban ezekkel az élet alapvető helyzeteiben segítséget jelentő szentekkel. A mezőgazdasági élettel - az időjárással és az állattartással - kapcsolatos szentek kiterjedt kultusza a parasztság és a polgárság körében az ország alapvető agrárjellegéből, élelmiszertermelésre való berendezkedéséből következik. A nemesség részvételét ezeknek a szenteknek a tiszteletében elsősorban az magyarázza, hogy a közép- és kisnemesség kapcsolata a parasztsággal a barokk időkben is patriarchális keretek között mozgott, s a nemességet a termelésben a paraszti rétegekkel érdeazonosság fűzte össze. A pestisszentek /Sebestyén, Rókus, Rozália/ kultuszának társadalmi vonatkozását szemléletesen állítja elének egy, a pestis ellen különféle védekező módszereket - köztük a szentek segítségül hívását - ajánló korabeli ponyvairat, amely a pestist megérdemelt büntetésnek mondja, s a büntetés okát a kegyetlen és zsarnoki uralomban, az állami vezetők által semmibe vett igazságszolgáltatásban, a szegények elnyomásában és a hatóságok által gyakorolt uzsorában jelöli meg. Ez a sorok között meghúzódó társadalombírálat egyben rávilágít a pestisszentek kultuszá-

nak arra a vonására, amely a társadalmi problémákat transzcendens sikra kivetítve próbálja feloldani.

Önálló kultuszhordozó rétegeként jelentkezik a barokkban a német telepések és bevándorlók csoportja. Szerepük az új nyugat-európai kultuszáramlatok közvetítésében a XIII-XIV. századhoz hasonlóan a XVIII. század első felében is elég jelentős. Az általuk közvetített szentek /Tizennégy segítőszent, Vid, Kristóf, Bálint, Flórián, Kilián, Gertrud/ egy részének kultusza megmarad ugyan a bevándorlók szűkebb körében, más része viszont elterjedt azon. Ez utóbbiak közé tartoznak a telepések által hozott betegség- és járványpatrónusok, időjárás- és jószágpatrónusok, valamint néhány mesterség céhpatrónusa. Az egyes bevándorlóhullámok és az általuk közvetített szentek kultuszának tér- és időbeli elterjedése között a telepítések mechanizmusából következően csak ritkán sikerül összefüggést találni. Így például tudjuk, hogy az első német telepések jórészt kézművesek voltak, s ez az oka annak, hogy az általuk hozott kézművespatrónusok viszonylag korán megjelennek. A jellegzetes német "parasztszentek" tiszteletére csak valamivel később, az első földművelő telepések megérkezése után találjuk a legkorábbi nyomokat.

A német bevándorlóknál lényegesen kisebb a diákságnak és a kézműveseknek, iparosoknak mint önálló kultuszhordozó rétegnek a jelentősége. A diákság szerepének növekedése az iskolai oktatás fellendülésével függ össze, a körükben tisztelt szentek /Katalin, Gergely, Lázár, Zsuzsanna/ esetében fokozott mértékben számolnunk kell az oktatást végző világi és szerzetesi papság kultuszterjesztő tevékenységével. Önálló kultuszhordozó társadalmi rétegeként a kézműveseket és iparosokat lehet a legnehezebben megragadni. Ennek okát az ország iparának elmaradottságában, a többé-kevésbé iparüzőnek tekinthető városi polgárság elenyésző arányában és a céhes élet fejlődésképtelenségében kell keresnünk. Jól tükrözi ezt a helyzetet, hogy például egy-egy szent oltárának gondozása a fenntartás magas költségei miatt egyszerre több különböző céhnek a feladata. Más céhektől elkülönülő patrónusa csupán a kézművesek között speciális helyet betöltő ötvösöknek volt /Eligius/, szorosabb értelemben véve tehát önálló, más társadalmi rétegtől független kultuszhordozónak a kézműveseken belül csak ők tekinthetők. Ez a helyzet lé-

nyegében megegyezik a középkor végi állapottal, amikor a kézművesek és iparosok között ugyancsak egyedül az ötvösök tűntek föl egy szent kultuszának önálló hordozójaként.

x x x

Áttekintésünk végére érve még egyszer felidézzük a bevezetőben jelzett célkitűzést. Elsődleges feladatunk az volt, hogy vázoljuk a barokk kori szentkultusz társadalmi jelentését, a benne tükröződő kulturális folyamatok történeti alakulását, s rámutassunk azokra a fontosabb gazdasági, társadalmi és mentálisbeli összefüggésekre, amelyek lehetővé teszik a szentkultusz kulturaközvetítő szerepének megértését.

A szenttisztelet kulturális funkciói térben, időben és társadalmi kontextusonként rendkívül sokrétűnek bizonyultak. A hagyományos kultuszformák újra és újra telítődnek az aktuális problémákkal, s mindig a kor leglényegesebb kérdéseire igyekeznek választ adni. Másfelől az új kultuszok is mindig egy adott kor aktuális társadalmi szükségletei kapcsán jönnek létre, hogy egy idő múltán hagyományossá alakulva jelentős társadalmi problémák tükrözőivé váljanak vagy aktualitásukat veszítve fokozatosan a háttérbe szoruljanak.

A szenttisztelet funkcióváltozásainak nyomon követése során láthattuk, hogy a kultusz kulturális funkciói néha explicit és manifeszt módon nyilvánulnak meg, a legtöbbször azonban implicit és látens módon jutnak kifejezésre. Kissé leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy ezek a funkciók a társadalom fejlődésével párhuzamosan egyre differenciáltabbá válnak, és ezzel együtt egyre burkoltabb formát öltenek magukra. A kultusz funkcióinak differenciálódását jól mutatja az az egyre összetettebbé váló kulturális kapcsolatrendszer, amelyben a kultusz egyre gazdagabb megnyilvánulásformáival és a kultusz rétegeinek kölcsönös egymásrahatásával találkozunk. S amikor a kultuszhozó rétegeket a vallási tapasztalat különböző szintjeire helyezzük, a kultusz megnyilvánulásait pedig a társadalom egyik önkifejezési formájaként és cselekvési rendszerének részeként fogjuk fel, nemcsak a kultuszban résztvevők magatartásában végbement változásokra következtethetünk, hanem azoknak a rejtett

elképzeléseknek az alakulására is, amelyek ezekben a rétegekben egymással kapcsolatban éltek, s adott történelmi helyzetben meghatározóvá válhattak /vö.: KORFF 1970. 151-159./.

E rövid áttekintésnek természetesen csak részben sikerült rámutatnia a barokk kori szentkultuszban megfigyelhető főbb át-
alakulásokra. Így például a tridenti rendelkezések szentkultusz-
ra gyakorolt hatásának megítélésében döntő jelentőségű lesz a
szenteknek tulajdonított közbenjáró, illetve közvetlenül segítő
funkció időbeli alakulásának társadalmi rétegek szerinti vizsgálata.
Érdemesnek látszik tovább kutatni a kultusz kezdeményezése,
fenntartása és az ún. "spontán megnyilatkozások" közti kap-
csolat alakulását egy-egy képzőművészeti vagy irodalmi műfajban
/KAPNER 1978. 63-129./.

Fontos feladat lenne részletesebben elemezni azt is, hogy a természetfelettihez való viszony és a kultuszban résztvevők saját egzisztenciális helyzetéről alkotott elképzelés változása hogyan tükröződik a szentkultuszban. További elemzést kíván a kultuszban egymással kapcsolatba kerülő kulturális rétegek eltérő felfogása, a kultusz lokális formáinak sokasága és a szentek tipológiája /Vö.: VAUCHEZ 1981. 615-622./.

Jó lenne többet tudni arról is, milyen szerepet játszik a szentek tisztelete az egyének közösségi helyzetének erősítésében, hogyan szolgál alapul csoportok és tájak összetartozásának, szimbolikus társadalmi, területi és kulturális azonosságának kialakulásában. /CHRISTIAN 1972. 99-100./ Mindezek a kérdések a kutatás további feladatait jelzik.

I R O D A L O M

ACHERMANN, Hansjakob

- 1979 Die Katakombenheiligen und ihre Translationen in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz. Stans

BÁLINT Sándor

- 1973 Karácsony, husvét, pünkösöd. Budapest
1976 Népi vallásosságunk öröksége. Teológia 2. szám 85-87.
1977 Ünnepi kalendárium. I-II. Budapest

CHRISTIAN, William A. Jr.

1972 Person and God in a Spanish Valley. New York -
London

GALAVICS Géza

1975 Hagymány és aktualitás a magyarországi barokk mű-
vészetben - XVII. század. In: GALAVICS Géza
/szerk./: Magyarországi reneszánsz és barokk. Buda-
pest 231-277.

KAPNER, Gerhardt

1978 Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger.
Wien

KORFF, Gottfried

1970 Heiligenverehrung in der Gegenwart. Tübingen

MEZLER-ANDELBERG, Helmut J.

1979 Johannes von Nepomuk - ein Patron des alten
Österreich? In: 250 Jahre Hl. Johannes von Nepomuk.
Katalog der IV. Sonderschau des Dommuseums zu
Salzburg Mai bis Oktober 1979. Salzburg 43-51.

VAUCHEZ, André

1981 La sainteté en occident aux derniers siècles du
moyen age d'après les procès de canonisation et
les documents hagiographiques. Roma